

АЛЕКСЕЙ МІХАЛЬОВ

Монгольське націєбудування в умовах радянського квазіколоніалізму

ALEKSEY MIKHALEV

Mongol Nation-Building in the Context of the Soviet Quasi-Colonialism

The condition of post-socialism for most former Warsaw Pact countries is characterized by similar tendencies of socio-political development, particularly an increase in ethno-nationalism. At first ethnonationalism was a remedy for decolonization in Asiatic countries. Then, in the nineties, it was used for desovietization. Only beginning in the 21st century did the trend start to lose its force as countries of the post-soviet era turned into national states. New identities, loyalties and systems of political myth were formed. This research is dedicated to studying these phenomena.

Станові постсоціалізму в Монголії притаманна належність до тренду, властиво-го всьому просторові колишнього Східного блоку (ПЕВ, Варшавського договору тощо). Його сутність полягає у феномені т.зв. держав, що націоналізуються¹. Р. Бру-бейкер їх витлумачує як держави, що не стали національними, але прагнуть зроби-ти свою державність власністю нації, номінально вони є державотвірними, досяга-ючи етнокультурної гомогенності². У цьому ракурсі маємо цікавий механізм пере-ходу від риторик пролетарського інтернаціоналізму до націоналістичного наративу. У чому специфіка монгольського націєбудування доби соціалізму? Яка роль у цьому процесі радянської присутності? Які джерела сучасного монгольського націоналіз-му? Відповіді шукатимемо в процесі цього дослідження.

Актуальність зазначеної теми зумовлена вже тим, що в період від 1966 до 1989 рр. на МНР припадало $\frac{3}{4}$ радянських фахівців. У Монголії працювали представники майже всіх республік СРСР, які мали «інтернаціональну місію» – допомогти братній країні у справі будівництва соціалізму. Основною тезою пролетарського інтернаці-оналізму було затвердження «непорушної, братської дружби радянського й монголь-ського народів». Ця дружба припускала внутрішню ієрархію – поділ на «старшого брата» (радянський народ) і «молодшого брата» (монгольський). Така градація в своїй основі мала «різницю в рівні продуктивних сил», а отже, і «робітничого руху, що був авангардом світового поступу». Теза В. Леніна: «...Надати цим (монголам – А.М.) відсталим і пригнобленим», порівняно з нами, народам «безкорисливу куль-турну допомогу»³ легітимізував право на культуртрегерську, а по суті, і квазіколоні-альну позицію. Для мешканців Монголії вона полягала в безкорисливій допомозі на шляху складного формаційного переходу від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм. Як зазначав класик: «...За допомогою пролетаріату передових країн

відсталі країни можуть перейти до радянського ладу й через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку»⁴. Водночас на рівні повсякденних взаємодій було створено систему нерівності монголів стосовно радянських громадян, які там працювали.

Ідеологічна, технічна та фінансова допомога СРСР Монгольській Народній Республіці мала велетенський масштаб і, як виявилось, непередбачувані наслідки. У радянському політичному дискурсі МНР посіла друге місце у світовій історії країн переможного соціалізму. Це був основний ідеологічний парадокс, оскільки країна була не просто азійською й не індустріальною, а кочовою, не подібною за укладом до решти Сходу. Проте радянське домінування в Монголії порівняно з іншими країнами виявилось найтривалішим — майже 70 років. За цей час було накопичено величезний обсяг книг і статей, присвячених радянсько-монгольській співдружності. Перші праці про т.зв. «братерську співдружність» у радянській науці традиційно пов'язують з ім'ям В. Леніна, що прийняв 1921 р. делегацію Монгольської Народної Партії. Саме йому належить настановити на рефлексувати двосторонні радянсько-монгольські стосунки в категоріях братньої співдружності⁵. Однак чіткіше ця теорія оформилась у 1940–1950-х рр., коли за підсумками Другої світової війни Монгольська Народна Республіка отримала суверенітет *de-jure*. На наш погляд, народження концептів «старшого» й «молодшого» братів в контексті міждержавних стосунків є продуктом сталінської національної політики. Спільні бойові дії на Халхін-Голі й участь у війні з Японією 1945 р. привели до появи категорії «бойове братерство». Надалі в радянській історіографії така модель стосунків стала панівною, потвердження цьому — матеріали з'їзду КПРС і МНРП, а також праці істориків Л. М. Гатаулліної⁶, І.Я. Златкіна⁷, В.І. Іваненко та М. С. Капиці⁸. Враховуючи ідеологічний диктат СРСР щодо Монголії, твердити про спроби відхилення від цієї ідеологічної настанови до кінця 1980-х рр. не доводиться. Наука в МНР перебувала в повній політичній і економічній залежності від СРСР. Праці монгольських науковців Ш. Біри, Н. Ішжамца⁹, Б. Ширендиба¹⁰ і низки інших є тому повним підтвердженням. Навіть більше, Монгольський державний університет було відкрито лише 1942 р., а гуманітарний факультет — лише 1973 р. Академію наук Монголії було створено за безпосередньої підтримки СРСР лише 1961 р., її першим президентом став найбільший історик партії та монгольської революції 1921 р. Базарин Ширендиб. Про дослідження націоналізму тоді не могло йтися. Наука в СРСР і МНР могла оперувати лише терміном «буржуазний націоналізм», тісно пов'язуючи його з фашизмом і шовінізмом, уважаючи його явищем минулого або явищем, властивим країнам Заходу.

Перша праця, присвячена монгольському націоналізмові, вийшла в Нью-Йорку 1955 р. Її автором був найбільший американський фахівець із Монголії Овен Латтімор. У книзі «Націоналізм і революція в Монголії»¹¹ він наочно продемонстрував націоналістичні джерела революції 1921 р. Він зазначив, що чинники китайської окупації та білогвардійської інтервенції з Сибіру призвели до появи перших націоналістичних осередків, що сформували Монгольську народну партію. Таким чином,

ставало очевидним, що 1921 р. відбулась революція націоналістична, а не народно-демократична. У СРСР і МНР ця теорія зазнала жорсткої критики¹². Радянська наука категорично заперечувала націоналістичний характер революції, акцентуючи на класовій боротьбі. Водночас саме Овен Латтімор є засновником концепції сателітизму у стосунках між МНР та СРСР. Він сформулював 8 ознак країни-сателіта:

- 1) політичний режим у країні-сателіті встановлено за допомогою країни, в орбіті якої вона обертається;
- 2) цей режим не лише згодний зі станом сателіта, але й зацікавлений у його існуванні;
- 3) політичний режим країни-сателіта не може існувати без підтримки ззовні;
- 4) суспільство в країні-сателіті ідентифікує свої інтереси з інтересами країни-домінанта;
- 5) опозиція в країні-сателіті протистоїть не лише панівному режимові, але і країні-домінанту;
- 6) за перемоги опозиції країна не стане незалежною, а дрейфуватиме до країни нового патрона;
- 7) соціальна структура в країні-сателіті прагне копіювати соціальну структуру країни-домінанта;
- 8) усі зміни в країні-домінанті позначаються на країні-сателіті¹³.

Однак згодом від цієї теорії Латтімор відмовився.

1959 р. в Гонконзі виходить книга Джейн Нікелль Кнутсен, присвячена радянському колоніалізму (2-ге вид. 1967 р.)¹⁴. За цією порівняно невеликою працею (174 с.) термін «радянський колоніалізм» міцно входить до наукового обігу американської науки. Іншим апологетом цієї теорії став Роберт Артур Рупен¹⁵, який написав уже серію праць про монгольський націоналізм і радянське домінування в Монголії. Згодом і він став основною мішенню для критики в СРСР і в Монголії. Заледве не кожна кандидатська й докторська дисертація з історії Монголії містила розділ про фальшування історичних знань американськими науковцями. Однак усі ці випадки з обох боків був безпосереднім наслідком «холодної війни». Лише взимку 1989 р., коли монгольські демократи відкрито заявили про колоніальний статус радянської присутності в Монголії, розпочався перегляд усталених концепцій як в Росії, так і в США, і, відповідно, у Монголії.

Сучасна російська наука про Монголію практично не зачіпає питання про радянську присутність, а нечисленні праці з цієї теми хибують на апологію радянського минулого¹⁶. У монгольській науці 1990-х рр. відбулась переорієнтація в бік західних (переважно американських і британських) підходів. Монгольські науковці Б. Баабар¹⁷, У. Булаг¹⁸, Л. Мунх-Ердене¹⁹, отримавши наукові ступені за кордоном, доволі критично (у категоріях постколоніальних досліджень) оцінюють радянську присутність, акцентуючи національну тему. Завдяки їхнім розслідам уперше найповніше розкрито сутність монгольського націоналізму та його зв'язок із процесом розвитку державності. Варто згадати і західних антропологів К. Атвуда²⁰ й К. Каплон-скі²¹, які також вивчають проблему націоналізму в контексті радянської присутності.

Спираючись на дослідження Е. Геллнера і Е. Гобсбаума, вони намагаються генерувати модель для рефлексії націоналізму в Монголії з орієнтацією на європейський досвід націотворення XIX–XX ст. з нечастими посиланнями на індійський досвід²². Їхнім серйозним прорахунком є ігнорування методології постколоніальних і пострадянських досліджень. На наш погляд, саме ці напрямки сучасної науки відкривають можливості для повнішого розуміння феномену монгольського націотворення.

Монгольський націоналізм як предмет дискусії

Як уже зазначалось, основну масу праць, присвячених монгольському націоналізмові, написали або американські, або британські автори. Монгольські дослідники, які вивчають цю проблематику, належать до шойно зазначених академічних традицій. У рамках цих напрямків склалась школа т.зв. постколоніальних досліджень Монголії. Відштовхуючись від теоретичних засад, закладених у працях Б. Андерсона, Г. Бгабги, Г. Балакрішнана, П. Чаттерджі, вони розглядають громадянський етнонаціоналізм як інструмент антиколоніальної боротьби з радянською спадщиною, проводячи аналогію з британської Індією. Ключовими концептами цієї теорії є: «свідомість», «повстання», «пригнічення»²³. Зокрема, П. Чаттерджі зазначав: «Антиколоніальний націоналізм створює власну царину суверенітету всередині колоніального суспільства задовго до того, як він починає свою політичну битву з імперською владою. Він здійснює це шляхом поділу світу соціальних інституцій і практик на дві царини: матеріальну і духовну. Матеріальна – це «зовнішня» царина, царина економіки й управління державними справами, науки й технології – царина, де Захід довів свою перевагу, а Схід поступився. Отже, у цій царині перевагу Заходу має бути визнано, а його досягнення – ретельно вивчено й відтворено. Духовна, з іншого боку, була «внутрішньою» цариною, на якій базувались «найважливіші» знаки культурної ідентифікації. Що успішніша імітація західних навичок у матеріальній царині, то більша потреба зберігати відмінність чиеїсь духовної культури. Я вважаю, ця формула є фундаментальною особливістю антиколоніального націоналізму в Азії та Африці»²⁴.

Ключовою тезою аргументації моєї позиції є те, що Монголія існує як суверенна національна держава від 1921 р., а отже, не була в чистому вигляді колонією СРСР. У цій ситуації доречно твердити про масштабний модерністський проект (будівництво соціалізму), який за своїми риториками й у рамках тодішніх практик був квазіколоніальним. Як і будь-який модерністський проект, соціалізм мав на увазі ієрархічність, яка полягала в домінуванні СРСР, що і є предметом аналізу цієї статті. На наш погляд, термін «колонія» стосовно МНР буде доречніше замінити категорією «сателіт», який давно побутує в академічному дискурсі. Однією з опцій політики сателітизму є квазіколоніальні соціальні стосунки. Сутність терміна «сателіт», крім політичної та економічної залежності, відзеркалює соціально-політичні процеси у країні-патроні і в разі її ослаблення провокує перехід на бік країни-конкурента. Під

час ослаблення країни-патрона всі ідеологічні настанови, що виходили від неї, змінюють позитивне значення на негативне й навпаки.

Окремо зазначимо, що ми навмисне абстрагувалися від теорії панмонголізму, яка відіграла величезну роль в історії МНР й остаточно втратила свій вплив до 1940 р. Дослідження панмонголізму — тема для окремої та значної наукової праці, тут же за вихідну точку взято пізніший період — період становлення соціалістичної нації. Панмонголізм мав зовсім інші початки і зміст, ніж націоналізм другої половини ХХ ст. Не зачіпаючи цієї концепції, ми ігноруємо есенціалістські теорії про пряму наступність націоналізмів Внутрішньої Азії. А саме на ній ґрунтується колоніальний підхід до історії радянсько-монгольських стосунків. Він має на увазі спадкоємність радянської політики в Монголії від імперської політики попереднього періоду і відповідно спадкоємність націоналізмів.

Ми спробуємо деконструувати дискурсивну модель ідеології радянсько-монгольської співдружності. У центрі нашої уваги — мова самоопису національної політики доби соціалізму, ключовими категоріями якої є «інтернаціоналізм», «співдружність», «монгольська нація». Нам важливо виявити диспозиції домінування і їхню роль у соціальній практиці. Ця модель передбачає аналіз категорій спорідненості в радянському політичному дискурсі, що відкриває можливості для розкриття сутності досліджуваного явища й акцентування в дискусії про радянський колоніалізм у МНР і зокрема, про культуртрегерську місію радянських фахівців у Монголії.

Національна політика в Монголії доби соціалістичного будівництва

«Право націй на самовизначення», деклароване більшовиками, забезпечило монголам від 1921 р. фактично, а від 1945 р. — юридично суверенну державу. Країна почала перехід від «феодалізму до соціалізму» в умовах боротьби з Китаєм і радикально націоналістичними настроями всередині власної політичної еліти. У перебігу подій 1920–1930-х рр., пов'язаних із найжорстокішою внутрішньопартійною боротьбою за владу й політичними репресіями, перемогла ідеологічна лінія Москви й Комінтерну (фото 1). Відтоді почався процес формування соціалістичної монгольської нації, що поширився на монголів, які мешкали на теренах МНР. У зв'язку із цим під етнонімом «монгольська нація» почали розуміти монголів МНР, а під «монгольською національною меншиною» — монголів Китаю. Основною точкою відліку є 1940 рік, коли в Конституції МНР було закріплено тезу про початок будівництва соціалізму.

Націобудівництво супроводжувала пришвидшена модернізація: будували промислові підприємства, створювали держгоспи, зростала кількість міст і відсоток міських мешканців. Усе це руйнувало структуру скотарського господарства, сприяючи зміцненню нових типів солідарності, з яких основним, після класового, став національний. 1920–1930-ті рр. — період активного винаходу класової боротьби в умовах кочового суспільства, яку до початку 1940-х рр. оголосили завершеною. Соціальну структуру МНР складає національний пролетаріат, трудове аратство

й інтелігенція. Саме ці складники формували монгольську соціалістичну націю. Її конструювання супроводжувалось формуванням нових політичних ідентичностей та лояльностей. Знаковими аспектами ідентифікації періоду МНР були членство в Монгольській Народно-Революційній Партії, соціалізація в інституціях, створених за радянським взірцем, а то й безпосередньо в СРСР (до прикладу, вища освіта). Від 1950 р. Монголія цілковито відмовляється від вертикальної абетки й переходить на кирилицю. Цей крок мав сприяти безперешкодному запозиченню передових радянських знань²⁵. Намагання уніфікувати прізвища виявилось провальним, у паспортах почали зазначати ім'я та по батькові. Монголи МНР починають істотно відрізнятися від монголів КНР мовою (що рясніє запозиченнями з російської), абеткою, способом життя (у МНР створено колгоспний лад за взірцем СРСР). Вважалося, що перехід на кирилицю сприяв подоланню неграмотності, що було визнано ЮНЕСКО.

У паспортах було введено графу «національність», яка поділяла населення на монголів, бурятів, казахів і тувинців (урянхів). За період соціалізму в МНР було сформовано халха-монгольську націю. Конструювання цієї спільноти спиралося на радянські терміни національної класифікації. Термін «раса» в цьому дискурсі практично не вживали. Самоусвідомлення монголів відбувалося через протиставлення себе росіянам, китайцям і тибетцям, що мешкали в країні. Відмінності в умовах імперій (Російської і Цин) були очевидні; піддані Цин, якими були монголи, мусили мати косу, верхній одяг, застібнутий особливим чином. Фактично за одягом можна було відрізнити монгола від китайця, китайця від тибетця і навіть більше — визначити його місце в складній ієрархії імперського суспільства. Від середини ХХ ст. ситуація змінюється. Монгольське суспільство остаточно позбувається спадщини маньчжурської імперії. На перше місце в системі ідентифікацій виходить мова і громадянство, що було зумовлено розвитком національних держав Азії з певною державною мовою і прагненням до етнокультурної гомогенності.

Радянська присутність

Основне завдання присутності радянських громадян у МНР — надання інтер-національної допомоги в справі будівництва соціалізму. Було сформовано цілу систему ідеологічного обґрунтування радянської присутності. Монголію подавали як «велике соціалістичне будівництво», в суворих умовах якого «є місце для подвигу та інтернаціонального обов'язку». У 1960–1980-ті рр. кількість цивільних фахівців із СРСР і країн РЕВ в Монгольській Народній Республіці сягнула максимуму. Щорік до столиці Монголії відряджали (а також подовжували перебування там) майже 5 тис. осіб, за даними на 1985 р. — 5 827 громадян СРСР²⁶. Крім цивільних фахівців у країні перебував чималий радянський військовий контингент (це у країні з три-мільйонним населенням).

Було зведено школи, дитячі садки та музеї. Сформовано систему спецкранниць із крамом престижного споживання для радянських фахівців, які мали право екстериторійності. В умовах тотального дефіциту в МНР 1970–1980-х рр. це породжу-

вало антирадянські настрої, що переростали в етнонаціоналістичні виступи. У середовищі радянських фахівців поширення набула теза про те, що «курка — не птаха, Монголія — не закордон». Розгорнулася боротьба проти великодержавного шовінізму, і радфахівців, що виявляли відповідні настрої, протягом 24 годин висилали на батьківщину. Важливу рису тогочасного дискурсу радянських громадян про МНР демонструє жарт, який переповів колишній радянський геолог, що працював у Монголії: «Приїздить гурт радянських туристів до Монголії. Ну, возять їх різними місцями, показують досягнення: “Цей завод споруджують наші російські брати! Цю лікарню будують наші польські брати! Цю школу зводять наші болгарські брати!” — “А що ж ви будете?” — “А ми будемо соціалізм!” — гордо відповідає екскурсовод».

До 1970-х рр. радянська місія в Монголії остаточно втратила риси романтики будівництва соціалізму, країна стала майданчиком для кар’єри й доступу до матеріальних цінностей. Відбулась деромантизація і дегероїзація перебування в Монголії. Основним завданням часу стало збереження «радянського способу життя» — канону поведінки — дотримання ритуалів та відтворення риторик інтернаціональної місії²⁷. Водночас остаточно оформлюються квазіколоніальні соціальні стосунки монголів, монгольської еліти й радянських громадян. Це пов’язано з розвитком системи спецкранниць і талонів (монг. бічіг) на споживання престижного краму (див. фото 2). Доступ до неї мали лише радянські фахівці й монгольська партноменклатура. Така система споживання щораз більше витісняла з буденного дискурсу настанови пролетарського інтернаціоналізму.

За збереженням морального рівня радянських громадян (відповідно до кодексу будівника комунізму) стежило посольство й громада радянських громадян у Монголії. Саме ці інституції відповідали й за ідеологічне наповнення повсякденності радянських громадян у МНР. Відхилення від запроваджених правил карали «відправкою на велику землю» — до СРСР. Це спричиняло втрату низки преференцій: чеків і можливості доступу до дефіцитних товарів. За тривалий період перебування в МНР склалась певна верства радянських громадян, цілковито інтегрованих у соціально-економічну систему, зорієнтованих на престижне споживання в умовах зростання дефіциту вже не лише в МНР, але і в СРСР²⁸. Навіть більше, неповага до особливостей країни перебування породила особливий дискурс у тогочасній монгольській культурі — це анекдоти про радянських фахівців. У них радянські громадяни — жадібні, алкоголіки, без знання мови. До прикладу: «За монгольським звичаєм, коли випивки лишається на одну склянку, її зливають туди й по черзі з неї п’ють. Це має назву “жороо” — “кругова чаша”: Якось пив монгол із радянським фахівцем. Горілка закінчувалась, і він за звичаєм, виливши все до склянки, зі словами: “На, жороо!” — простягає її росіянинові. А той: “Я не Жора, я Шура”. Та й випив усе».

На рівні повсякденності накопичено доволі значний пласт ксенофобських наративів про радянську присутність у Монголії. Навіть на офіційному рівні було невдоволення; як пише Є. І. Ліштований, на початку 1980 рр. один із членів Товариства радянсько-монгольської дружби зазначив: «Років п’ятнадцять тому радянські фахівці, з якими я працював, були доброзичливіші та працелюбніші, ніж ті, хто

приїздить до нас тепер»²⁹. Попри величезні економічні вигоди, ця присутність обтяжує повсякдення монгольської столиці привілеями, престижним споживанням і екстериторіальністю. До кінця 1980-х рр. у Монголії фактично існувало дві реальності: радянська й монгольська, між якими наростала соціальна напруга, що привела до драматичних подій зими 1989–1990 р.

Демократична революція 1990 р. і монгольський націоналізм

Радикальні зміни в Монголії почались у грудні 1989 р. Відтоді керівництво Радянського Союзу втрачає контроль над МНР. У країні починається хвиля антирадянських етнонаціоналістичних виступів. В Улан-Баторі постає перша опозиційна комуністичному режимові протипага — Союз демократичних сил. Представники цього Союзу 14 січня 1990 р. висувають політичні вимоги й оголошують голодування. До столиці стягують війська, назріває загроза зіткнень із протестувальниками. У підсумку перемога виявляється на боці демократів, а комуністичне керівництво країни, побоюючись т.зв. «румунського синдрому», йде у відставку. У Монголії починається новий етап націотворення. Усе радянське оголошено чужим і ворожим. Країну поспіхом полишають російськомовні³⁰.

Революція зими 1989–1990 рр. пройшла під гаслами реабілітації Чингізхана, ім'я якого в період соціалізму очорняли й дискредитували. Від 1990 р. він стає символом країни — постагтю, навколо якої формується національна ідентичність. Повернення Чингізхана мало б нагадати «старшому братові» про часи «татаро-монгольського ярма» і поставити питання про легітимність його старшинства (див. фото 3). Портрети Чингізхана в руках демонстрантів були формою протесту проти накинутого СРСР розуміння історії й сутності історичного шляху країни³¹. Початок 1990-х — це час «повернення до джерел» — активного винаходу традицій. Тоді ж пробують відмовитися від кириличної абетки й повернутися до т.зв. старомонгольського вертикального письма. Однак реформа завершилась ухвалою дублювати всі тексти державного значення двома алфавітами. Це було пов'язано з тим, що монгольська політична еліта, що здобула освіту в СРСР і країнах РЕВ, вертикальним письмом практично не володіла.

Монголія змінює назву — повертає назву часів Чингізхана — Монгол улс (Монгольська держава). Назву конституції країни також запропонували за аналогією із середньовічним законом Іх Засаг (Велика Яса). Усі ці ухвали приймають за допомогою інституції всенародного референдуму. Протягом пропагандистської кампанії щодо його підготовки агресивно постало питання про національну ідентичність: «Якщо ти монгол, голосуй за Іх Засаг»³². Це символізувало кінець радянської моделі правової системи Монголії (т.зв. «Народних Конституцій») і повернення до часів імперії, які таврували в радянському дискурсі як період феодалізму, відсталості і гноблення.

Чималу роль у подіях 1990 р. відіграла публікація відомостей про рівень забезпечення промисловим і продовольчим крамом радянських закритих підприємств із

видобутку урану й молібдену в умовах тотального дефіциту в т.зв. «монгольських крамницях». Це дало підставу американській академічній традиції вважати цю революцію антиколоніальною³³. На наш погляд, сучасний стан Монголії доречніше назвати постсоціалістичним. Набридли штампи пролетарського інтернаціоналізму і класової солідарності в умовах жорсткої економічної кризи спонукали монгольську еліту до переосмислення в націоналістичному аспекті місця своєї країни в світовому співтоваристві. «Старшого брата» як дискурсивний конструкт денатуралізували під тиском соціального розшарування та «комплексу молодшого народу». Нині саме цей концепт є певним меморіалом квазіколоніальної системи стосунків, у рамках якої реалізовували соціалістичний проект.

Еволюціоністський проект завжди другого «молодшого брата» змінився на самодостатність концепції «монгольської кочової цивілізації» — спадкоємців давніших культур Євразії: гунів (хунну), сяньбі, жуань-жуань, тюрків (таку модель історії див. у Б. Баабара³⁴). Революція стала періодом постанови нової монгольської ідентичності. У ході перетворень 1990-х рр. Монголія з молодшої народної республіки перетворилася на «державу з найдавнішою і величною євразійською історією» (Baabar, 1999), що веде відлік від 1206 р.

Прощання з «радянським»: специфіка історичної пам'яті

Від початків революції в Монголії розгорнулася боротьба з радянською спадщиною, першочергово знесли монумент Йосипові Сталіну, який «дивом дожив» до 1990 р., далі — скульптури В. Леніна, зруйнували ленінський музей і музей комсомолу (див. фото 4)³⁵. Усе це супроводжувалося масштабними публікаціями праць про політичних діячів МНР, репресованих 1937 р. за активної участі СРСР. 1989 р. масштабним накладом із перекладом кількома європейськими мовами виходить книга монгольського публіциста Б. Баабара «Не забудь! Інакше погибель»³⁶. У ній описано всі драматичні події історії радянської присутності в країні. Автор зазначив, що за участі НКВД СРСР і радників Комінтерну монгольська Державна внутрішня охорона розстріляла три прем'єр-міністра МНР. У книзі зазначено маріонетковий характер монгольського уряду часів Х. Чойбалсана і Ю. Цеденбала. Баабар підкреслив, що монголи втратили основи своєї цивілізаційної ідентичності: буддизм, вертикальне письмо, кочовий спосіб життя (практично знищений колективізацією)³⁷. Як філософськи зазначив один з ідеологів монгольської демократії: «70 років возили крупы не тиею дорогою». Цей вислів став гаслом перетворень початку 1990-х рр.³⁸

Прощання з радянською спадщиною супроводжували вуличні напади на громадян СРСР. Будівлі радянського посольства, консульств, торгпредства і навіть житлових будинків обносили металевими парканами. Авторитет радянських радників, радянських фахівців і навіть радянських товарів стрімко падав. На початок 1992 р. із країни виїхали практично всі громадяни колишнього СРСР, значення всього радянського сягнуло нульової позначки.

Кульмінацією цього процесу стала публікація в пресі відомостей про те, що в смерті вождя монгольської народної революції 1921 р. Д. Сухе-Батора (фото 5) був винний уповноважений Комінтерну Е. Д. Рінчино. Зазвичай такі неперевірені відомості працювали на формування образу ворога в особі СРСР. Водночас широко видавалися збережені в спецховищах праці репресованих монгольських націоналістів 1920-х рр. Протягом сімдесяти років їх таврували як взірць реакції і шовінізму, проте на початку 1990-х рр. вони отримали нове життя. Країна дізнається, що під тиском «старшого брата» провадили «політику замовчування і приховування відомостей про велич країни та монгольської нації»³⁹.

У логіці націоналізації держави постає питання щодо повернення радянського боргу. 1990 р. в російськомовній газеті «Новини Монголії» опубліковано листа письменника Ж. Пурева до президента СРСР М. С. Горбачова – «Чи насправді Монголія заборгувала Радянському Союзові?» Основна теза статті в тому, що СРСР постачав товари до МНР за свідомо завищеними цінами, а радянська армія завдала непоправної шкоди екології країни. Ж. Пурев підтримав і міністр фінансів Д. Моломжамц у газеті «Унен» («Правда»): він заявив, що суму боргу штучно завищено. Коли ж Монголія повернула 250 млн доларів, депутат парламенту Л. Гундалай заявив, що борг виплачений убивцям, що репресували 30 тис. монгольських громадян, хоча і пояснив, що його звинувачення стосується більшовиків, а не сучасних росіян⁴⁰.

Нові монгольські ідентичності, орієнтовані на племінний поділ, стали максимально абстрагованими від попередньої (радянської) доби. Та революційний запал завершився до середини 1990-х рр. Уже 1996 р. тренд остаточно змінився на користь співпраці з Росією. Монголія, географічно затиснута між Росією і Китаєм, виявилася економічно не спроможною розв'язувати завдання власного розвитку без підтримки сусідів, тому націоналістичні претензії довелося стримати. Однак усі ідеологічні конструкти доби інтернаціональної співдружності радянського й монгольського народів опинилися на маргінесі. Радянська спадщина збереглася лише в царині економіки в спільних підприємствах із видобутку природних копалин.

Нині ми можемо однозначно констатувати, що 1990 р. сталося зіткнення монгольського націоналізму з російським великодержавним шовінізмом. Про останній попереджала ще інструкція уповноваженим ЦК ВКП (б) в Монголії від 23.04.1932 р. категорично припиняти будь-які його прояви. Зокрема, вона свідчила: «У разі спотворення радянськими працівниками в МНР лінії ВКП (б), її ігнорування та великодержавного ставлення до монгольських товаришів, командування і рвацтва... представник ЦК ВКП (б) зобов'язаний негайно усунути зазначених працівників від роботи»⁴¹. Саме радянська національна політика, яка намагалася сформувати братню співдружність двох народів, фактично продукувала зростання етнонаціоналізму. Проект співдружності виявився неспроможним через нерівноправність старшого й молодшого братів.

Крах ленінської ідеї про право націй на самовизначення стає дедалі очевиднішим під тиском нових ідентичностей другої половини 1990-х рр. Відтоді монгольська нація часів соціалізму починає розпадатися на племінні групи: халхасів, баятів,

дюрбетів й ін. У рядку «громадянство» тепер вказують — монгол, у рядку «етнічність» — приналежність до племінної групи. На перший план виходить придушена в період соціалістичного націотворення ідеологія трайбалізму. В основу нової монгольської ідентичності лягає приналежність до групи халхасів, чисельно й політично панівної в сучасній Монголії. Гасло повернення до часів імперії призвело до деактуалізації ідеї нації (якої в XIII ст. бути не могло) і висунуло на перший план племінний поділ.

Радянські символи в новому контексті

Радянську спадщину в Монголії, попри всі викладені події, не було втрачено остаточно. На наш погляд, із двох причин. Перша полягає в тому, що монгольський націоналізм 1990-х рр. разом із «загрозою китайської експансії» є наслідком націотворення доби соціалізму. У 1990-ті рр. монгольська ідентичність лише посилила опору на халхаський субстрат, не розширивши його за рахунок інших монголономних сусідів. Навпаки, тоді почала чіткіше простежуватись ідея про те, що монголи в умовах МНР зберегли чистоту крові на відміну від своїх одноплемінників у Китаї та Росії. Друга причина — це потреба легітимації суверенітету, завойованого в битві на Халхін-Голі й зміцненого угодами 1945 р. Повна відмова від радянської спадщини може поставити питання про нелегітимність суверенітету сучасної Монголії, яка до революції 1921 р. входила до складу Китаю.

У цьому контексті особливе значення мають пам'ятники радянським воякам, загиблим на Халхін-Голі. Це меморіали воякам-визволителям, які захистили незалежність країни від японської агресії. Це стосується й меморіалу маршалові Жукову в Улан-Баторі, який не зачепили під час націоналістичних змін початку 1990-х рр. (див. фото 6). Із ним пов'язують право на суверенітет, яке Монголія обстоювала у Другій світовій війні (1939 р. на Халхін-Голі й 1945 р. на Ялтинській конференції)⁴². Слід також зазначити, що до початку 2000-х рр. риторики, пов'язані з радянською військовою допомогою, звільнилися від «комплексу старшого брата». Монгольські історики відзначають, що у відповідь на допомогу при Халхін-Голі МНР протягом всієї Великої Вітчизняної війни надавала допомогу СРСР, а 1945 р. монгольські війська взяли участь у розгромі Квантунської армії (див. фото 7 і 8).

Радянські символи військової співдружності легко натуралізувати в політичному дискурсі сучасної Монголії. Вони стали частиною політичної історії цієї країни. Навіть сьогодні, коли Японія є одним із найбільших інвесторів монгольської економіки, їй відмовлено в праві перегляду подій 1939 р. Битва на Халхін-Голі — чи не перша велика перемога монгольської армії за весь новий і новітній час, а тому посідає важливе місце в моделях ідентифікації та є предметом національної гордості.

Велике значення має радянсько-монгольська співпраця в галузі освоєння космосу, про що свідчать і нещодавно опубліковані мемуари першого монгольського космонавта Гуррагчі⁴³. Ця книга під назвою «Сердечно близький світ» мала успіх

як така, що давала приклад стійкості національного характеру, здатного на освоєння як степових просторів, так і просторів космосу. «Монгол хун — баатар» (монголи — це богатирі) — ця формула уособлює сучасну національну ідею. Вона легітимізує всі модернізаційні зміни і ставлення до нововведень ХХ ст.

Доба «старшого брата» завершилася разом із розпадом Радянського Союзу, однак її спадщину досі остаточно не осмислено. Нині, коли Росія намагається відновити позиції в Центральній Азії, у риториках її чиновників знову починають прослизати фрази з радянського минулого. Зосібна добре це видно на прикладі Монголії. На зміну експорту ідей марксизму Росія експортує православ'я, постійно нагадуючи про велику цивілізаційну місію радянського народу. Усе це сприяє зростанню націоналістичних настроїв у країні з найнижчим рівнем життя в Східній Азії.

Ностальгія за величчю імперії Чингізхана давно перекинулася із Монголії в прикордонні регіони Росії — Туву, Бурятію, Забайкальський край і навіть частково у віддалену Якутію. Однак, на відміну від ситуації початку ХХ ст., не йдеться про панмонголізм, оскільки це явище зовсім іншого плану. Нині доречніше говорити про боротьбу за імперську спадщину, за право вважатися нащадками Чингізхана, «найчистокровнішими й найпослідовнішими». Така тенденція знайшла відгук і в сусідньому Китаї, монголи якого вважають себе безпосередніми спадкоємцями Великого Хана.

На наш погляд, усе це — реакція на політику «старшого брата», відповідна спроба стати старшим і давнішим народом. Звідси ідея нації, екстраполяції у старовину й остаточно ігнорування націотворення 1920-х рр. Його, навпаки, розглядають як відхід від традиції — регрес доби соціалізму. Але саме образ «старшого брата», як ніщо інше, сприяв згуртуванню націоналістичних сил і руйнуванню племінних та інших бар'єрів на шляху до етноконсолідації.

Відхід Росії з Монголії на початку 1990-х рр., швидка денатуралізація ідеї «старшого брата» завели активно націоналізовану монгольську державу у глухий кут ідентифікацій. Єдина ідентичність «монгол» до середини 1990-х рр. розпалась на дрібні племінні ідентичності: халхасів, бурятів, казахів, хотонів, дюрбетів й ін. Саме на цьому етапі одна модель націоналізму змінила іншу.

Монгольський націоналізм кінця 1990-х рр., виконавши функцію перемоги над «старшим братом», швидко почав поступатися халхацентризму. Цей тип націоналізму в Монголії має за мету легітимізувати політичне панування домінантної політичної еліти й побудову бар'єру на шляху китайського впливу. Як зазначає У. Булаг, халхацентризм намагається привласнити собі історію всіх монголомовних народів, висуваючи на чільне місце принцип чистоти крові в середовищі держав, які позиціонують себе як спадкоємців імперії Чингісхана⁴⁴.

- ¹ *Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge, 1996.*
- ² Там само. Рр. 63, 65.
- ³ *Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Том 43. С. 228.*
- ⁴ *Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Том 41. С. 240.*
- ⁵ *Исторический опыт братского содружества КПСС и МНРП в борьбе за социализм. М., 1971. С. 7–10.*
- ⁶ *Гатауллила Л. М. Проблемы некапиталистического развития. Монгольская Народная Республика. М., 1978.*
- ⁷ *Златкин И. Я. МНР — страна новой демократии. М., 1950.*
- ⁸ *Капица М.С., Иваненко В.И. Дружба, завоеванная в борьбе. М., 1965.*
- ⁹ *Бира Ш., Ишжамц Н. Национально-освободительное движение в Монголии в конце XIX – начале XX века Улан-Батор, 1975.*
- ¹⁰ *Ширендыб Б. История монгольской народной революции. М., 1978.*
- ¹¹ *Lattimore O. Nationalism and Revolution in Mongolia. Leiden, 1955.*
- ¹² *Гольман М. И. Проблемы новейшей истории МНР в буржуазной историографии США. М., 1970.*
- ¹³ *Lattimore O. Nationalism and Revolution in Mongolia. Leiden, 1955. P. 46.*
- ¹⁴ *Knutsen N. Outer Mongolian Study in Soviet Colonialism. Hong Kong, 1959.*
- ¹⁵ *Rupen R. The Mongolian People Republic. Stanford, 1966.*
- ¹⁶ *Ганжуров В. Ц. Россия-Монголия (На трудном пути реформ). Улан-Удэ, 1997; Лиштованный Е. И. От великой империи к демократии: очерки политической истории Монголии. Иркутск, 2007.*
- ¹⁷ *Vaabar B. From World Power to Soviet Satellite. History of Mongolia. Cambridge, 1999.*
- ¹⁸ *Bulag U. E. Nationalism and Hybridity in Mongolia. Oxford, 1998.*
- ¹⁹ *Munkh-Erdene L. The Mongolian Nationality Lexicon: From the Chinggisid Lineage to Mongolian Nationality (From The seventeenth century to the early twentieth century)// Inner Asia. 2006. Vol.8. Pp. 51-98.*
- ²⁰ *Atwood Ch. A Romantic Vision of National Regeneration: Some Unpublished Works of the Inner Mongolian Poet and Essayist Saichungga//Inner Asia. 1999. № 1. Pp. 3-43.*
- ²¹ *Kaplonski C. Truth, history and politics in Mongolia. The memory of heroes. London and New York, 2004.*
- ²² Та сама праця.
- ²³ *Chatterjee P. Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse? Delhi, 1986.*
- ²⁴ *Чаттерджи П. Воображаемые: кто их воображает?//Нации и национализм. М., 2002. С. 284.*
- ²⁵ *Лиштованный Е. И. От великой империи к демократии: очерки политической истории Монголии. Иркутск, 2007.*
- ²⁶ *Ганжуров В. Ц. Россия-Монголия (На трудном пути реформ). Улан-Удэ, 1997.*
- ²⁷ *Михалева А.В. «Русский квартал» Улан-Батора: коллективная память и классификационные практики//Вестник Евразии. 2008. №2 (40). С. 7–29.*

²⁸ Там само. С. 7–29.

²⁹ *Лиштованный Е. И.* От великой империи к демократии: очерки политической истории Монголии. Иркутск, 2007. С. 72.

³⁰ Та сама праця.

³¹ *Kaplonski C.* Truth... P. 121.

³² *Bulag U. E.* Nationalism... P. 24.

³³ *Kaplonski C.* Truth...

³⁴ *Baabar B.* From World Power...

³⁵ У 2012 р. після перемоги на парламентських і муніципальних виборах коаліції на чолі з Демократичною партією, що прийшла до влади після більш ніж десятирічної перерви, знову постало питання про радянську спадщину. Так, у жовтні 2012 р. було демонтовано останній пам'ятник В. І. Леніну, що стояв у центрі монгольської столиці. Його планують продати з аукціону, а натомість поставити монумент жертвам репресій. З нашого погляду, цей акт свідчить про тривкість процесу дерадянізації, що був дещо призупинений під час десятирічного правління консерваторів з Монгольської народної партії.

³⁶ *Баабар Б.* Буу март. Мартвал сононо! Улан-Батор, 1989.

³⁷ Там само. С. 35.

³⁸ *Лиштованный Е. И.* От великой империи... С. 78.

³⁹ *Kaplonski C.* Truth...

⁴⁰ *Лиштованный Е. И.* От великой империи... С. 66–67.

⁴¹ Там само. С. 132–133.

⁴² *Михалёв А. В.* Советское политическое присутствие в Монголии: память о героях и риторике преемственности в российском историческом нарративе// *Ab Imperio*. 2009. № 2. С. 297–315.

⁴³ *Гуррагча Ж.* Сердечно близкий мир. М., 1988.

⁴⁴ *Bulag U. E.* Nationalism... P. 12.

Переклад з російської Миколи Зубкова

ALEKSEY MIKHALEV is a Candidate of Sciences in History and Doktorant at the Chair of History, Archaeology, and Ethnography at Buriat State University (Ulan-Ude, RF). His research interests include political anthropology of the peoples of Inner Asia.

E-mail: mihalew80@mail.ru

АЛЕКСЕЙ МИХАЛЬОВ — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії, археології та етнографії Бурятського державного університету (Улан-Уде, РФ). Наукові зацікавлення стосуються політичної антропології народів Внутрішньої Азії.

E-mail: mihalew80@mail.ru